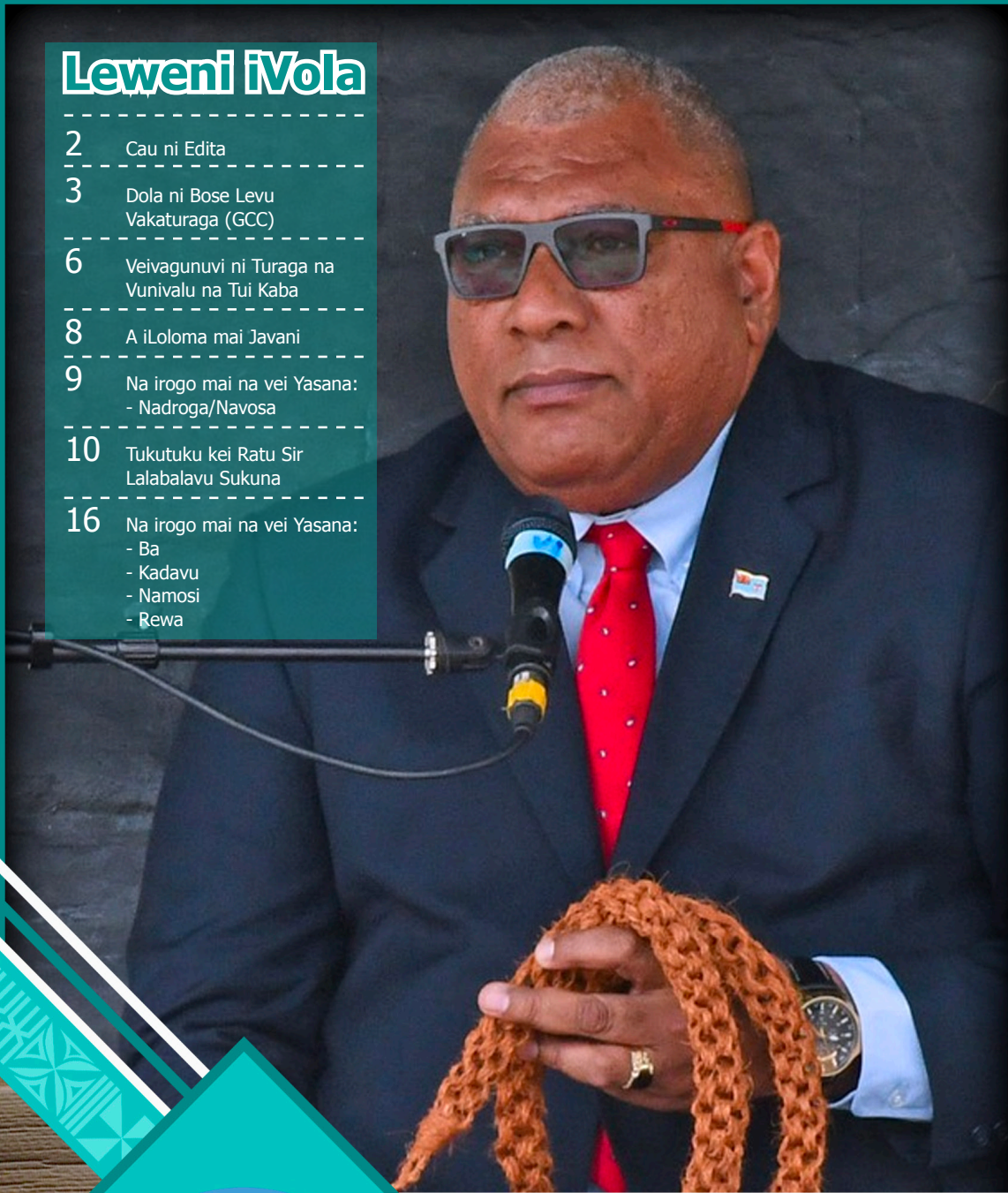

Leweni iVola

- 2 Cau ni Edita
- 3 Dola ni Bose Levu Vakaturaga (GCC)
- 6 Veivagunuvi ni Turaga na Vunivalu na Tui Kaba
- 8 A iLoloma mai Javani
- 9 Na irogo mai na vei Yasana:
- Nadroga/Navosa
- 10 Tukutuku kei Ratu Sir Lalabalavu Sukuna
- 16 Na irogo mai na vei Yasana:
- Ba
- Kadavu
- Namosi
- Rewa

Na Mata

Na iTukutuku mai na Matabose ni Veika Vakaitaukei

Veverueri - Julai : 2022 - 2023

Cau ni Edita

Vunilewa ni Matabose ni Veika Vakaitaukei

Ni sa bula vinaka saka tale na turaga kei na marama bale ena vuku ni veiliutaki vakavanua ena noda vanua ka cavuti talega na veikidavaki vei kemuni na dau taleitaka na vakamura na tabaivola saka oqo.

E rawa ni vakatokai ni dua gauna e veisau kina na kosi ni veiqaravi ena vuku ni Tabacakacaka iTaukei me baleti keda saraga na itaukei. Oqo ni Nia mai qaravi kina ena loma ni Tabacakacaka iTaukei e vuqa sara na ituvatuva lelevu me vaka na vakasukai lesu tale ni Bose Levu Vakaturaga, na kena vakasukai lesu tale ni nodra vakananumi na turaga na Talai sa Bale ka kilai ena Ratu Sukuna Day, noda vakaitavi na itaukei ni yaubula ena vuku ni vakaduri bisinisi kei na vuqa tale na ituvatuva e dodonu moni sana vakila na kena veiqaravi na lewenivanua.

Ena tabaivola oqo oni na wilika tiko kina na nodra vosa ni kena dolavi na Bose Levu Vakaturaga na turaga Peresitedi ni Matanitu o Viti ko Ratu Wiliame Katonivere ena bose ea qaravi mai Bau. Ena nodra vosa oqo e tiko kina e vica sara na veilutaga vivinaka eso e nanumi me tabaki yani meda wilika me vukei keda ena kena bibi na Matabose Levu Vakaturaga kivei keda na itaukei.

E tabaki talega yani na veika me baleti ira na turaga na Talai sa Bale ko Ratu Josefa Lalabalavu Vanayaliyali Sukuna kada vakananuma lesu na veika era rawata ena gauna ni nodra veiliutaki ka vuqa sara na veika lelevu era raiyawa kina kara vakatokai kina nira turaga ni raiyawa ni vuqa na veika era vakayacora se nodra ituvatuva e se tu ga qo na kena ivakadinadina me vaka na duri ni lawa ni qele kei na wasewasei matailalai ni keda qele ni taukei ka qarava tiko na Tabana ni Veitarogi Vanua kei na Matabose Qele Maroroi.

E talei talega ena tabaivola oqo ena kena rawa ni tabaki yani na nodra a buli talega na Turaga Bale na Vunivalu na Tui Kaba ko Ratu Epenisa Cakobau ka me dau tu mei vakananumi ena veigauna se bera mai. E matalia na italanoa oqo na nodra vakalotutaki vakalotu ni bera ni qai mai qaravi vakavanua na nodra sa cabeta na itutu dokai oqo. Sa dede

qai sotavi tale e dua na cakacaka vakavanua kada matalau na nona matata tiko na vanua kei na nona sereki koya na veikabula kei na drake ka vakadeitaki ni se tiko na mana kei na sau ni vanua.

E tabaki talega na itakitaki oqo na irogo mai na veiyasana kei na kena dabe na kena veimatabose ni yasana ka rawa nida bulagoci ena veika era yaco tiko ena veiyasana.

Ena daumaka talega meda vakayagataka vakavinaka na veivuke ni matanitu me vukei keda ena noda laveta cake na noda bula ni veisiga kei na ituvatuva ni veivakatoroicaketaki. Ena ituvatuva kece ni veitabana vakamatanitu e tu kina na veivuke duidui ka rawa tagava na noda lomatarotaro se veivuke eda gadreva na kena veivuke.

Sa veitataunaki saka tikoga ena vuku ni kena sa tubu cake tikoga na keda iwiliwili na itaukei ena basu lawa, mate sureti kei na vuqa tale. E bibi kina kina na noda veiliutaki vakavanua ena noda veidelaniyavu ena kena vakabibitaki na noda tuvana na ituvatuva ni vanua me rawa ni vakalailaitaka na noda beitaki tiko. Sa veivakauqeti ni nomuni Tabacakacaka iTaukei ena kena solevaki na noda vakayagataka na qele solevaki ni vakaduri bisinisi kei na vei vurevure nis ala ni bula eda kila nina vukei keda.

Na draki veisau eda sana sega ni rawa ni tarova rawa ia sa veivakauqeti tikoga ena kena veitalanotaki tiko na iwali ni leqa kei na ivakarau vakaitaukei eda dau sotava kina na draki veisau.

E dua na tikina bibi sa dai veitataunaki vakalevu kina na nomuni Tabacakacaka iTaukei oya na kena maroroi se sauvaki tiko na noda veitikotiko vakaturaga. Na kena vakabulabulataki se vakalevutaki ni dabe ni Matabose Vanua me veitalanoataki kina na veisau eso na ivalavala ni noda bula vakaitaukei me rawa ni laveti kina na noda bula. Ena sega ni rawa ni veisau na noda itovo ni oqo eda sucu kaya ia kana rawa ga ni veisau ga na ivakarau me sotava na veisau ni gauna eda sa donumaka tiko.

Dola ni Bose Levu Vakaturaga (GCC) Vakarautaka: Tabacakaka iTaukei

- Ni sa tiko na Turaga Na Vunivalu, Na Tui Kaba kei na vanua vakaturaga o Kubuna,
- Ni sa tiko Na Marama Bale na Roko Tui Dreketi kei na vanua o Burebasaga,
- Ni sa tiko talega Na Noqu Vuvale Vanua, na Matanitu veiwekani qaqa na Tovata;
- Ni sa tiko talega Na Turaga nai Liuliu Ni Matanitu, Na Prime Minister;
- Ni Sa Tiko na Veimataki Mai na Veimataniu;
- Na Veitacini Vakaitalatala Ena Veisoqosoqo Lotu e Viti;
- Ni sa Tiko na Lewe ni Bose Levu Vakaturaga; kei Kemuni Talega na Vulagi Sureti;

Ni sa Tiko Talega na Turaga, Marama, Tabagone kei kemuni na gonevuli vaka talega kina o kemuni na sarasara tiko mai ena Monalivaliva.

Miau sa bula re!

Au nanuma meu tekivuna na noqu vosa ena nodra mala ni vosa Na Turaga Nai Talai sa bale, ena nodra dolava na koronivuli o Vulinitu, ka vaqo ne:

“Ia ni ra sa na takali na I tini ni vanua, kei na sau ni vanua kece ga, na soqoni lagilagi e daidai sa vakaraitaki ni cavu ikalawa na kawa iTaukei”

E a kunekunetaki na Mata Bose Vakaturaga oqo e na nodra rai yawa na matai ni Kovana ena gauna ko ya, ko Sir Arthur Gordon. E na bose oqori e mai tauyavu taki kina na Bose Levu Vakaturaga e na 1875.

Na inaki ni kena tauyavu na mata bose oqo me domo ni vanua kina matanitu, ka me ciqoma talega na matanitu ki na vanua. Oqo na matabose ka dau tutaka na veika me baleti keda na kawa itaukei. E na 1904, a mai vakarubeca na Bose Levu Vakaturaga na kovana ena yabaki o ya,

o Sir Everard Ferdinand Inthurn, ni bera ni qai vakatikori tale ni oti e 6 na yabaki na Matabose cecere oqo.

Ia ni kua eda sa kidavaka tale na cadra ni dua na matanisiga vou, ka e ra sa bau okati talega kina o ira na wekada eda sa mai bula veimaliwai tu ena noda vanua.

O keda eda Turaga Bale, Marama Bale ni noda vanua, eda Turaga iTaukei, eda vaka tamata, eda taukei ni qele kei na iyau bula, ka, eda sa nuitaki mai na vanua e na noda vakatulewataka vakavinaka ka vakamatau na veika eda taukena ka vakamareqeta.

Na matabose oqo e sa dodonu me veiqaravi e na yavu e rua oqo:

- (Matai) Me da na namaki ira e ra dau tutaka na yavu ni veisau eso ka rawa ni bolei kina na noda yavu ni bula vakaitaukei; na kena I karua
- Me da veivakauqeti vei ira na noda lewenivanua me da na dau veivakatatacike e na noda toso vata ki liu.

Au sa veivakananumi tikoga ena nodra mala ni vosa na Turaga Nai Talai sa bale, e na nodra a kaya, **“Na itutu e sega ni tekiteki”**. Na itekiteki e dau tokari ga me saravi, se me iukuuku, ia, **na itutu e tu vata kei na kena itavi kei na icolacola me na qaravi.**

Ena cavuikalawa vou oqo, e sa na ka bibi na noda raica lesu na noda veiwekani vakavanua, kei na veiwekani ni vanua kina lotu, kei na matanitu.

E sa dodonu me sa tomani na kena cokonaki na Bose Levu Vakaturaga me sotava na kena inaki taumada, o ya na kena dikevi, ka vakatulewataki vakavinaka na noda iyau bula, noda qele kei na noda iqoliqoli.

Na Bose Levu Vakaturaga e sa nona itavi me maroroya, me taqomaka, me tutaka na tiko vinaka ni lewenivanua kei na kena rokovi na Yavu ni Vakavulewa ni Matanitu o Viti.

Au nanuma meu vakananumi keda ena nodra bula Na Turaga Nai Talai sa bale Ratu Sir Lala Sukuna. E dua ka itakele ka duruvesi ni yavutu ni veisau vei keda na iTaukei.

Era sucu ga ena loma ni yanuyanu vakaturaga ena yabaki 1888, ka ra tuberi voli ga e ke, ni bera ni ra qai dewa ki na Wairuku Indian School, e na gauna ni nodra veiqaravi e na yasana o Ra, na nodra Turaga itubutubu ko Ratu Joni Madraiwiwi, lai tomani sara na vuli e Whaiganui, Niusiladi, ni bera ni lai vakacavari e na koronivuli toro cake mai Okosifote.

Na Turaga Nai Talai sa bale, e ra a lako curuma e so na ituvatuva ni veivakarautaki ki na bula ni veiliutaki me vakataka na nodra lai lewena na mataivalu ni vanua ka lai rawati mai kina na koroi ni qaqa cecere duadua, ena imatai ni valu levu;.

Na veivakarautaki oqori e bucina ka susuga cake na ivakarau ni nodra veiqaravi ki na veiliutaki ena vanua, na lotu kei na matanitu.

Oqori eso na ivakarau era a kilai tani kina na Turaga Nai Talai sa bale. Era Turaga raiyawa, ka maqosa na nodra vakatulewa ena veika kece, ka me dusia tikoga ni Turaga e sa mai vua na Kalou.

Na maqosa ni ituvatuva era rawata kina na veika lelevu, me vaka na salusalu era tokara:

- Era a vakatura ka tutaka na lawa vakaturi na Native

Lands Trust Bill ena 1940. A qai ciqomi ena Bose Lawa ena yabaki ga o ya. Oqo koya sa tu kina na iTaukei Lands Trust Board, se Native Lands Trust Board;

- Era a cakacaka taka na kena maroroi na iwase ni qele boro damudamu, me kakua ni lisitaki me baleti ira na noda kawa iTaukei;
- Era a cakacaka taka na lawa me vaqacacotaki ira era lisitaka na qele me ra teitei;
- Era a cakacaka taka na kena maroroi na itukutuku ni vanua me baleti keda na kawa iTaukei, qori na Valenivolavola ni Veitarogivanua;
- Era a cakacaka taka na kena vakalawataki na veikoro vakaitaukei kei na kena buli na lawa ni bose vakoro, tikina kei na yasana; kei na

Na Bose Levu Vakaturaga e sa dodonu me vakataudeitaki koya ena veitavi sa qaravi rawa ka tuvatuva ka me wali kina na veibolebole sa tu e matada.

Sa dodonu me da na tutaka talega vakabibi na kena maroroi, ka taqomaki na noda iyau bula ena vanua mamaca kei na kena qoliqoli, ka vakauasivi na kena valuti na draki veisau eda sa vakila ka lako curuma tiko na kena revurevu ena gauna oqo.

Me ra sa vakauqeti na kawa itaukei me ra vakaitavi taki ira talega ena cicivaki bisinisi kei na vakatubuilavo ka me rawa ni vukea na tubucake rawa ka vakaiyau, vakailavo.

Kevaka e da vinakata me dua na Viti vinaka ni mataka, e sa dodonu me da sa vakabibi taka na nodra tuberi kei na nodra vakarautaki vinaka na noda isausauvou kei ira

na leweni vanua, e na bula ni veiliutaki vinaka ka vaka ivakarau.

Sa bolei kina na noda vakatulewa, kei na noda I tuvatuva na iliuliu vakavanua ena noda yadrayadravaki, kei na noda na solevaka, ka tutaka na veivakaduavatataki ena kena tokoni cake na tarai ni noda Viti vou .

Ena rarama ni rai oqo, e sa vakadeitaka na matanitu, me sa mai dabe tale na Bose Levu Vakaturaga kei na nodra vakananumi na Turaga Nai Talai sa bale. Sa vakavinavinakataki na nodra vakanananu na Matanitu veiliutaki tiko oqo e na kena mai vakavotukanataki tale ena siga nikua na noda mai tiko e na dola ni Bose Levu Vakaturaga kei nai vakananumi ni Talai sa Bale.

Eda vakadinadina taka na tikina oqo ena loma ni macawa sa oti, ena nodra nanumi na wekada na Qirimiti, dina ga ni duidui na noda yavutu, la e duabulu ga na noda tatadra.

Sa noqu itavi dokai, meu cavuta na vakavinavinaka levu kivei kemuni na Turaga Bale na Vunivalu Na Tui Kaba kei na vanua o Kubuna, ena vukudra na matabose kei na matanitu ena nomuni yalosavu ena kena mai qaravi na Bose Levu Vakaturaga e Bau.

Sa cavuti talega na vakavinavinaka levu kivei kemudou na Komiti digitaki ka dou qarava na cakacaka levu ni kena raillesuvi na veiqaravi ni Bose Levu Vakaturaga. Keimami sa vakanuinui ka vakanamata me keimami rogoca na nomudou vakatutu kei na veika e vakasokumuni mai vei ira na lewenivanua e Viti.

Au taura talega na gauna oqo meu vakavinavinaka vei kemuni na Minisita ni Tabacakacaka iTaukei kei ira na nomuni vakaillesilesi ena kena vakarautaki na soqo lagilagi oqo.

Sa noqu masu, ni na cagi donu na ilakolako eda sa mua yani kina oqo.

E sa ka dokai vei yau me sa dola na Bose Levu Vakaturaga kei na macawa dua ni veivakananumi na nodra bula na Turaga Nai Talai sa bale.

Me noda vata na nona vei vakalougata taki na Kalou Na Tamada sa cecere sara, ka me cecebuya tiko ga na drotini ni Matanitu lomani o Viti.

Vinaka Saka Vakalevu!

Veivagunuvi ni Turaga na Vunivalu na Tui Kaba

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Ea a vakatikori vaka lotu, qaravi vakavanua ka vakadeitaki vaka Matanitu na kena sa mai tawani na itutu vakaturaga ni Turaga Bale na Vunivalu, na Tui Kaba.

Oqo ni oti na nodra mai cabeta na itutu o oqo na Turaga mai Mataiwelagi e Bau, Ratu Epenisa Seru Cakobau ena ika10 ni siga ni vula o Maji, 2023.

O Ratu Epenisa e ikarua ni nodra gone na Turaga Vunivalu sa Bale, Ratu sir George Cakobau kei na Radi Levuka, Lady Lelea Cakobau.

E dratabu ena loma ni vuvale oqo o Adi Litia Kaunilotuma Cakobau (sa bale), tarava o Ratu Epenisa Cakobau, Ratu Celua Cakobau kei Ratu Tanoa Visawaqa (sa bale).

E a soli tu na draki ni soqo, ni taliva vinaka tu na delaniwaisiliva ka makaresese tu na lomalagi me kidavaka e dua na itekitekivu vou e Bau ka vakakina ena yasana o Tailevu kei na vanua o Kubuna.

Ea tekivu na soqo lagilagi oqo ena lotu ni veivakatikori ena Ratu

Cakobau Memorial church ka vakaitavi kina na iLiuliu ni Lotu Wesele e Viti kei Rotuma o Reverand Ili Vunisuwai kei ira na veitacini vaka iTalatala.

E ra osota na loma ni valenilotu na iVakalesilesi vakamatanitu, dra vakaveiwekani e Kubuna, kei ira na vulagi sureti.

Era tiki ni soqo talega oqo na Turaga na iLiuliu ni Matanitu, Honorable Sitiveni Rabuka kei iratou na lewe vica na nona ilawalawa mai na lewe ni Bose Yaco.

Era tiko talega na iLiuliu ni Matanitu o Burebasaga, na Gone Marama bale na Roko Tui Dreketi, Ro Teimumu Vuikaba Kepa.

Ni mai cava na veivakatikori vakalotu era a kau lesu na Turaga Vunivalu kina Bure e Vunirara, ena rara tabu e Mataiwelagi na vanua ka sa vakarautaki tu kina na nodra isulu ni veivakagunuvi vakavanua.

Eratou a veivakasulumi na marama mai na Mataqali Tui Kaba mai na vuvale e Vunilagakali ka ratou veivuke kina na gone vakaturaga e Mataiwelagi.

E matalia ka totoka vakaoti na nodra isulu, ena

vakasekavula ni masi kei na masi bola vakacakaudrove ka kuria na kena kesavi vakamatata tu ena nodra vesa na isala vaka Tui.

E nodra I oro na masi vulavula ka tali vakamatau kei na vuti ni toa loaloa ka ra wabale ena masi vulavula.

Ea qai vakataucoko taka na nodra isulu ni ra sa tokara na wasekaseka ka ratou dau vakayagataka ga na gone vakaturaga ena dua na veiqaravi levu vakaturaga e ratou dau vakaitavi kina.

Eratou qai laki veikau mai Mataiwelagi na Turaga na Gone Sau kei na Tunitoga me yacova ni ra sa butuka yani na buturara ni veivakagunuvi.

Ea nodra iTavi na Turaga na Roko Tui Bau, Ratu Timoci Tavanavanua me solia na bilo ni yaqona ni veivakagunuvi vakaturaga vua na Turaga Bale na Vunivalu kei na nona

matanivanua na Tunitoga.

Na itavi oqo era a vakayacora talega na turaga nodrai tubutubu o Vuniwai Ratu Jone Atonio Rabici Doviverata, ena nodra a vakagunuva na Turaga Vunivale sa Bale Ratu sir George Cakobau ena yabaki 1959.

Na kamunaga ni veitataunaki ea vakacabora o Ratu Savenaca Naulivou Naucabalavu mai na vuvale e Qaranikula.

E laurai votu e matadra na Turaga Bale na Vunivalu na Tui Kaba na nodra luluvu ena cecere kei na lagilagi ni soqo ni nodra cabeta na itutu ka sa lala voli mai vakadede.

Me dreu cavu tiko na nomuni leba ka boi yawa tiko na tuiwewe ni nomuni yabaki ni veiqaravi na Turaga Bale na Vunivalu na Tui Kaba.

A iLoloma mai Javani

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

E rauta ni \$326,000 na dola na isau vakailavo ni tolu na valenivuli kei na kena iyaya e solia vakailoloma na Matanitu o Javani ki Namalata Central School e Kadavu.

Era a ciqoma nai solisoli levu oqo na Minista ni Vuli ka taura vakatawa tiko na itutu vaka Minisita ni Tabacakacaka iTaukei, Hon Aseri Radrodro ena nodra a veisiko wavoki tiko e na veikoronivuli ena loma ni Yasana.

E vakaraitaka na Vunivola levu ni Matanitu o Javani e Viti, Hiroki Tazawa ni marautaka vakalevu na nona valenivolavola na kena vukei tiko na nodra vuli na gone era vakarautaki ena Koronivuli e Namalata Central School.

E kaya ni ratou digitaka na koronivuli oqo ni oti na kena mi vakacacani ena Cagilaba o Harold kei Winston ena

vica na yabaki sa oti.

E tomana ko Tazawa ni sa sega ni ganita me vakayagataki tiko me vakayacori na kalasi ena valenivuli ka ratou nanuma kina me dodo na liga ni veivuke.

E kaya ni ra sa veiosoosoti na gone ka sega talega ni tuvaki vinaka tu na nodra I dabedabe kei na teveli.

E vakaraitaka talega ni valenivuli vou oqo era sa rawa ni vakayagataka na itikotiko voleka ekeya me nodra idrodro ena gauna ni Cagilaba.

E vakavinavika taka na isolisoli levu oqo na Minisita ni Vuli, ka kerei ira na gone mera vuli sara vakaukauwa me ra rawa ni ra turaga ka marama yaga sara ena veisiga ni mataka.

Bose ni Yasana o Nadroga/Navosa
 Vakarauteka: Tabacakacaka iTaukei

E rua na tikina bibi ka sa vakanamata kina oqo na Tabacakacaka iTaukei sa ikoya na vueti cake ni bula vakailavo ni taukei kei na vaqacotaki ni bula vaka itaukei.

Oqo na veika e vakaraitaka na Vunilewa ni Tabacakacaka ka Vunivola Tudei ni Tabacakacaka Vakaitaukei o Pita Tagicakirewa ena Bose ni Yasana o Nadroga/Navosa ka vakayacori ena koro o Nasigatoka e Nadroga.

“Na vueti cake ni bula vakailavo ni taukei e qarava na tabacakacaka iTaukei ka tara kece saraga na gacagaca ni veiqaravi vaka matanitu.”

E tomana o Tagicakirewa ka kaya ni karua ni tikina oya na vaqacotaki ni bula vakavanua. E kaya ni laurai ni dua na leqa makawa na luluqa ni bula vaka iTaukei.

“E sa na veisiko tiko yani na nomuni vakaillesilesi mai na nomuni valenivolavola ena kena veitauriliga taka me rawa ni vueti tale kina na bula vakavanua,” e kaya o Tagicakirewa.

E veivakadeitaki talega ni sa sega ni lavaki mai na Matanitu na soli ni yasana, ia sa dui tu ena vei yasana kevaka era vinakata me ra kumuni soli ena vuku ni vei gacagaca tale eso e qarava.

Tukutuku kei Ratu Sir Lalabalavu Sukuna
 Vakaraütaka: Tabacakacaka iTaukei

Na turaga talai sa bale, Ratu Josefa Vanayaliyali Lalabalavu Sukuna, era cavuisausau ena nodra veiqaravi; nira isevu ni itaukei mera vuli i Vavalagi, mera vakoroi, mera loya, mera komisina, mera veiliutaki ena veika vakaitaukei, mera komisina ni qele maroroi, mera speaker se iliuliu ni Bose lawa. Ena 1938, era a vagunuvu mera Tui Lau.

Ena nodra veiqaravi kece, era vakaraütaka tiko ga na kawa itaukei me sotava yani na veisau e kauta mai o gauna. Me veiganiti vei keda, kei na noda ivakarau ni bula mevaka eda sa vakadinadina taka tu ena gauna qo, nida sa bula veicurumaki.

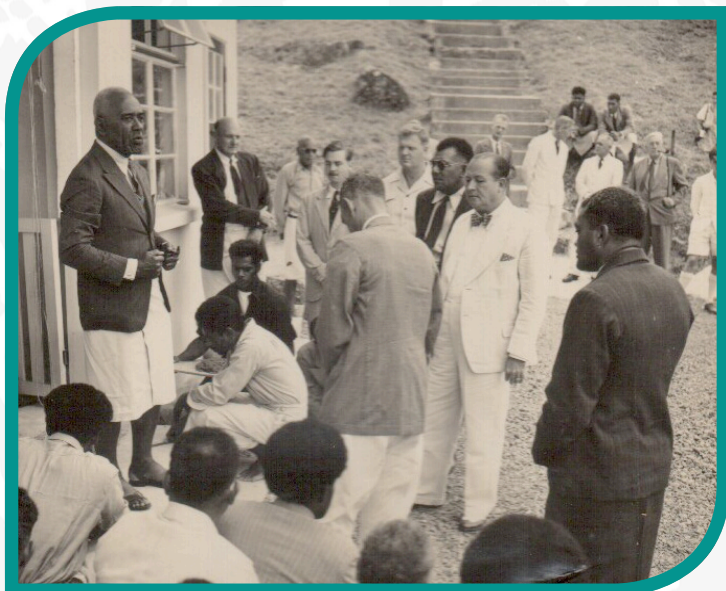
NLC & NLTB

Ena 1874, a soli na noda vanua vua na Ranadi i Peretania, tekivu na matanitu vaKoloni, ka vuqa na vavalagi era sa

mai vakatawana tu eso na veitiki ni qele vakaitaukei, ena nodra veidinadinati kei ira na turaga bale ni noda vanua, qo o ira na dau bisinisitaka dri.

Ena 1875, sa tarova na Kovana na volitaki ni qele ka qaravi na veivaqaqai ni Land Claims Commission maina 1876 kina 1881. Sa vakaivolataki na volitaki qele ka vuqa sara vei ira e a sega ni vakadonui na nodra taukena na qele, ka so talega e vakalailaitaki sobu na vanua se na qele era taukena.

E liaca na Kovana o Sir Arthur Gordon, ni qele kece e Viti era taukena na iTaukei, ka tauyavu na Mataveitarogi Vanua me vaqaga na vo ni qele era sebera ni volitaki, vakadeitaka na yalayala ni qele, vaka kina na kena taukeni. E tekivu taka na cakacaka ni Veitarogi Vanua o David Wilkinson ena 1880, Qo ni se vo tiko e 8 na yabaki

mera sucu na Turaga talai Sa Bale, Ratu Sukuna.

Ena 1905, sa pasitaki na lawa na Native Lands Ordinance, me yavutaki kina na veiqaravi ni valenivolavola ni veitarogi vanua.

Sa vakacagau na kena cakacaka ena inaki ni kena tauyavu, ka vakasokumuni na itukutuku raraba ni noda Tawavanua kei na noda dui itutu vakavanua ena 1905.

Na Turaga Talai Sa bale, a veiqaravi ena valenivolavola qo ka cakava na cakacaka levu ni butu vanua, ena kena vakaivolataki o ira na kawabula ni vanua, ina nodra dui mataqali, kei na iTokatoka, mevaka eda sa qarava tu nikua, ena nodra vakacurumi na gone ina ivolanikawabula, mera votai ina nodra ikovukovu.

Ena gauna vata qori, a vaqacacotaki eso na gaunisala ni tauri lisi, oya ena kena rawa ni vakayagataki na qele ena loma ni 21 na yabaki. Na veidinadinati oqo e rau vakaitavi ga kina nai taukei ni qele kei koya e gadreva me lisitaka na qele. Ena dua na gauna lekaleka, mai na 1905 kina 1909, a vakatabui vakadua na volitaki qele vakaitaukei.

Sa mani pasitaki kina e dua na lawa (Native Lease Ordinance) ena 1916 ka vakarota me soli kece na qele e gadrevi me lisitaki kina matanitu. Na matanitu ena qai qarava na lisi ni qele ena vukudra nai taukei ni qele. Na balavu ni lisi ena 21 na yabaki ka rawa ni na tososi tale me 10 na yabaki kevaka e gadrevi.

Ena nodra itoma ni vosa ena Dolavi ni Bose levu vakaturaga 1936, era cavuta kina ni tuvatuva kece e qarava na matanitu, e kena inaki me tudei vei ira na veimataqali na kedra qele, ka me dui nodra na veika e

rawa mai kina, me rawati kina na tiko sautu.

Ratu Sukuna ni Gauna Qo

Sa oti e 65 na yabaki na nodra mai Bale na turaga talai, o Ratu Sir Josefa Lalabalavu Vanayaliyali Sukuna.

Era sa qarava oti na nodra itavi, era vakacabera na kawa itaukei ina veiliutaki vou, eda sa vakila tikoqo na kena mana, ka sa da tomana tikoqo na kena cakacaka.

Ia, sa levu na veisau eda sa donumaka, eda sa tu galala, sa basika na veivakatorocaketaki, sa tubu na noda vanua, era sa vuli vinaka na noda gone, ka ra cavuisausau ena nodra veiqaravi.

Na veika kece qori, e salavata kei na bolebole e kauta mai o Gauna, na Veisau ni Draki, na COVID 19, na tubu ni sau ni bula, na leqa vaka vuvale, na mate dole; na levu ni vakavuvuli vou ka da sa mai vakarogoca, ia me dei ka kasa e lomada na nodra itukutuku na Gone turaga mai Naisogolaca ka ra sa bale o Ratu Sir Etuate Cakobau, ka tabaki ena iLalakai ni 1995, era vakaraitaka, kina: “Kevaka meda nanumi Ratu Sukuna dina, meda na vakavotuya me kata vinaka ka makare sara na noda rawaka, ena noda gugumatua ena veicakacaka ni ligada. Me sinai na noda ilololo ka so bi na noda iteitei, ni sai naki levu ni sasaga nei Ratu Sir Lala Sukuna, na noda tiko vinaka, kei ira na lewe ni vanua kece eda mai bula veimaliwai vata.”

Oqori saka na nodra raiyawa na turaga talai sa bale o Ratu Sukuna.

"CIBITAKI NI VEILI

Ratu Sir Josefa Lalabalavu Vanaaliali Sukuna, era sucu ena ika22 ni Epereli 1888 ena yanuyanu turaga e Bau.

Nodra itubutubu turaga o Ratu Joni Madraiwiwi ena mataqali Tui Kaba, Yavusa Tui Kaba, ina kena vuvale vakaturaga na Rokotui Bau.

Na marama tinadra o Adi Litiana Maopa, mai na mataqali Vuanirewa, vuvale na Vuanirewa na Tui Nayau.

Eratou lewe ono na veitacini, ulumatua o Ratu Sukuna, tarava o Adi Vuikaba, Ratu Tiale Wimbledon Thomas Vuiyasawa, Adi Kacaraini Loaloakubou, Adi Salote Mokoivaqa, ka itini o Ratu Joni Antonio Rabici Doviverata.

Ia ena yaga meda na vakamuraia na kedra itukutuku, ina vuvale vanua era sema veiwekani kina.

Na tukadra o Ratu Kamisese Mara Tuimacilai Kapaiwai ka vakawati vei Adi Loaloakubou, dua vei rau na luvei Ratu Tanoa Visawaqa kei Adi Talatoka, na Radi Levuka. o Adi Talatoka, era marama ni Cakaudrove ina vuvale vaka Tui Cakau.

Na Tukadra vakarua; o Ratu Vuibureta, e vakawati vei Roko Veisaca marama ni Vuanirewa. O Ratu Vuibureta e vu mai vei Ratu Banuve Baleivalagi, na turaga Vunivalu ena gauna ya, ka vakawati vei Ufia mai Lakeba.

Ia na marama Tinadra o Adi Litiana Maopa, mai na mataqali Vuanirewa, vuvale na Tui Nayau, e tubudra kina o Ratu Tevita Uluilakeba (na turaga Tui Nayau ena gauna ya), marama budra o Adi Asenaca Kakua, na ikarua ni luvedra na Turaga Vunivalu o Ratu Seru Cakobau.

E sega ni yaco vakalacala na nodra vakamau na veituraga kei na marama Bale qo, e tiko na kena yavu mevaka na kena ivakarau ka dau vakabibitaki ena gauna oya.

Ena kawa vata qo mai vei Ratu Tanoa vakawati e Nabaubau me mevaka e vola o ia ena "Fiji: The three Legged Stool" me basika Seru Apenisa Cakobau, ka ra vakacegu ena itutu vakavunivalu ena gauna ya.

E lima na luvedra vei Adi Litia samanunu, na o Ratu Epeli Nailatikau, Adi Asenaca Kakua, Ratu Kuila, Ratu Timoci Tavanavanua, kei Ratu J

O Ratu Epeli Nailatikau e vakawati vei Nani o Ratu Penaia Kadavulevu, kei Adi Moce. Di luvedra o Ratu Etuate Wainiu. Adi Asenaca vakawati vei Ratu Tevita Uluilakeba, me b Ratu Alifereti Finau.

Ratu Timoci Tavanavanua, a vakawati ve Vavau, me basika kina o Adi Litia C vakatokayaca vei ira na koronivuli ni Gona Sawani. O Adi Litia era vakawati vua na C Navuso, ia a luvedra vei George Tupou II Ratu Sir Etuate Tugi Tuivanuavou Cakobau

Ratu Josefa Celua, e basika kina o Ratu Po vakawati vei Adi Torika me luvedrau kina George Kadavulevu Cakobau.

Adi Moce na luvei Ratu Epeli Nailatikau, e Ratu Alifereti Finau na luvei Adi Asenaca Ka Tevita Uluilakeba Naba 1. E luvei Ratu Alif Ratu Tevita Uluilakeba 2 ka yaco e muri me kawa kei Adi Lusiana Qolikoro, basika kina r sa bale o Ratu Sir Kamisese Kapaiwai Tui Uluilakeba.

Qori na nodra ituvatuva ni kawa na turaga t Ratu Josefa Lalabalavu Vanayaliyali Sukuna veiwekani ina veivuvale turaga, ka vuke susugi ina itavi ni veiliutaki ena noda vanua.

“IUTAKI RAIYAWA”

anoa Visawaqa a
ola o Deryck Scarr
basika kina o Ratu
gu ena 1883 ena

nu, na radi levuka;
Kakua, Adi Arieta
Ratu Josefa Celua.

i Nanise, luvedrau
ce. Dua tale ga na
senaca Kakua, a
me basika kina o

ati vei Tupou mai
tia Cakobau, ka
Goneyalewa mai
na Qaranivalu e
ou II mai Toga o
obau.

atu Popi seniloli ka
u kina o ratu Sir

au, e vakawati vei
ca Kakua kei Ratu
u Alifereti Finau o
uri me rau mai va
kina na Tui Nayau
ai Tuimacilai Mara

raga talai sa bale,
ukuna, ka ra sema
vukea na nodra
anua.

1888 - 1958

iKuri ni Tukutuku kei Ratu Josefa Lalabalavu Sukuna

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Ea mai cava toka ena dua na delana cecere na kena vakananumi na nodra bula na Turaga talai sa bale, Ratu Sir Josefa Lalabalavu Vanayaliyali Sukuna.

E ikau ni kena vakananumi na bula na Turaga talai sa bale na “Cibitaki ni veiliutaki raiyawa e Viti.”

Ea tekivutaki ka dolavi na soqo oqo taudonuya na kena dabe tale na Bose levu Vakaturaga ka vakayacori ena yanuyanu o Bau, ka ra a dolava na Turaga na iliuliu ni noda Vanua, na Turaga na Tui Macuata ka Taukei Bolatagane, Ratu Wiliame Maivalili Katonivere.

Ea a tuvanaki vaka matau na veika e qaravi ena loma ni macawa ka rawa ni da vuli kece mai kina ena vuku ni nodra bula, nodra tuberi, nodra vuli, kei na veiqaravi duidui eso era a vakaitavi taki ira kina na Turaga oqo o Ratu Sukuna.

E sega ni yaga me na voci vaka vudi ni da kila ni ra tubu ka susugi mai ena dua na vuvale Vakaturaga e Kubuna ka makaresese tu na vei dra turaga e drodrova tu na turaga oqo.

Mai vua na nodra itubutubu turaga, Ratu Joni Madraiwiwi kei na marama tinadra o Adi Litiana Maopa mai na vuvale vaka Vuanirewa ena yasana o Lau.

Ea cereki vakamatata saraga na nodra tauyavu ena vuli mai Nawairuku Indian School, ni bera ni ra a qai veidewayaki yani ena vei koronivuli cecere eso ena noda vuravura me ra laki vuli ka vaka koro cecere sa mai kina.

Oqo e wili kina na Koronivuli mai Whaganui e Niusiladi ka

vaka kina na Koronivuli rogo ka kilai ena noda vuravura ko Okosivote.

Ea serekali taki talega ena loma ni macawa ni vakananumi oqo na veiqaravi era vakaitavi taki ira kina. Oqo me tekivu saraga mai ena nodra curu ena Mataivalu ka yacova na nodra sa laki cabeta na veitutu eso ena Matanitu o Viti ka ra isevu ni Itaukei ena vuqa na veitutu oqo.

Ena Koronivuli ka vakayacani vua na Ratu Sir Lala Sukuna Memorial School ea qaravi kina na kena veimataqali tuvatuva me salasala vata kei na vakananumi ni turaga oqo.

Ea ratou a mai vakaraitaki itukutuku makawa kei nai taba na tabana ni Matanitu ka maroroya tu na vei tukutuku me baleta na nodra bula kei na veiqaravai era sa

vakayacora o Ratu Sukuna ena noda vanua ka vaka kina ena vei vanuatani. Era a siko yani ni sivia e ruasagavulu vakacaca na vei koronivuli ena veisiga duidui mera laki raica ka vulica na veika me baleti Ratu sir Lala.

Era tiko talega ena soqo oqo o ira na wekada ka ra kena dau sara ena cakacaka ni liga vakaviti me vaka na sivilisi, tuli kuro, talitali, kena na kesakesa.

E dua na ka talei nida saravi ira na itabagone ena nodra malele ena vei cakacaka ni liga oqo ka so era tovolea sara me ra vuli tara na vei cakacaka oqo ena kena vakaraitaki tiko.

Ei lutua tu ni soqo oqo na vei mata meke duidui era veivakamarautaki tu ena loma ni macaw aka wili kina na nodra matanimeke na Komai Yasa mai Kumi e Verata, matanimeke mai Naqali, na matanimeke nodra na itabagone ena yanuyanu ciri yawa o Rotuma ka vaka kina o ira na gone vuli ena Ratu Sukuna.

Na ivakalomavinaka tu ni soqo na vei kakakana duidui

vakaviti ka vakarautaki tu me vaka na Mana kei na kena miti mai na Tebara, na ika vakalolo kei na rourou vakautona, na kai valitaba ka kena ilutua na lote kei na kena lolo ka tavu ena vatu na kena niu.

Ena noda valeniyaya maroroi era marau na lewenivanua ena kena vakaraitaki tu eso na vei yaya era dau vakayagataka na Turaga talai sa bale ka rawa ni ra lai sikova ka sarava. Eratou a vakarautaka tale tuga e dua na italanoa ka vakamatata taki tu kina na vei tikinisiga kei na veika bibi eso era a qarava ena gauna ni nodra bula o Ratu sir Lala.

Ena Koronivuli e Nabua Secondary School, era a qarava talega na vakananumi ni siga kei Ratu Sukuna. E vica na koronivuli ka ra sureti na nodra veisisivi vosa ena ulutaga ni nodra raiyawa na turaga oqo.

E mai qaqa ena veisisivi vosa oqo na Koronivuli na Queen Victoria School, mai Matavatucou e Tailevu.

“Tarovi ira na vakatotolo, Yavalati ira na muri”. - JLVS

Bose ni Yasana o Ba

Vakarautaka: Tabacakaka iTaukei

Ea vakaraitaka na Turaga na iLiuliu ni noda Matanitu, Sitiveni Rabuka ni dua na ituvatuva vaka ilavo dredre eratou a biuta vata na Matanitu cokovata ena vica na macawa sa oti.

Ea vakaraitaka tiko na tikina oqo ena nodra a vosa tiko ena dola ni Bose ni Yasana o Ba ena loma ni macawa sa oti ena koro o Soso e Naviti, ena Yatu Yasawa.

E kaya ni dredre oqo e sega ni da sotava ga e Viti ka da vakila taucoko ena vei tiki Vuravura.

“Oqo ena vuku ni mate veitauvi levu na Covid 19 kei na i valu ka vakayacori tiko mai Europe, ka rau veivaluvaluti tiko kina o Rusia kei Ukraine ka rau a veiwekani tu ena dua na gauna

balavu,” e kaya o Rabuka.

E tomana ka kaya ni ra veitokoni tiko ena ivalu oqo na vei matanitu lelevu e vuravura ka vaka vuna na toso cake na sau ni waiwai kei na isau ni kakana.

Ena nodra dolava na bose era vakaraitaka na nodra vakavinavinaka vei ira na lewe ni vanua ena Yatu Yasawa ena kena boleli me mai vakayacori na veivosaki bibi oqo ena Dela ni soso vaka Naviti.

E vakaraitaka me da kakua ni da vakalaiva e dua na dredre ni bula levu eda lako curuma me vaka maumau taki.

E tomana tiko na nodra vosa ena nodra vakavinavinaka taki na cakacaka vaka Matanitu.

E kaya ni sa vakilai na kena malumalumu ena veiqaravi ena noda vei valenibula ka ra vaka vinavinaka vei

ira na nasi kei na vuniwai ena nodra veiqaravi tiko, dina ni sega ni tu vinaka soti sara tu na ituvaki ni noda vei valenibula.

E vakaraitaka talega ni sa bokoci e so na tiki ni lawa ni noda qele ka dau vakadredre taka na noda toso.

Era a qai talaci vaka vanua na lewe ni bose ena dua na solevu ni mai cava na siga rua ni bose.

E vakaraitaka na iLiuliu ni Veitarogi Vanua Vakatawa, Apimeleki Tola, ni sa rui bibi mera dau vakatawani na itutu vakavanua ena noda loma ni yasana.

Era a vosa tiko o Tola vei ira na turaga kei na marama ena loma Bose ni Yasana o Ba ka vakayacori e Soso, Naviti mai Yasawa.

E vakaraitaka o Tola ni dau raici na vanua e sega ni vakadeitaki na kena itutu me luveniyali.

“Ena vakavuna me luveniyali na vanua ka yali kina na ivakavuvuli dina ka dodonu.

“Ena sega talega ni rogo kina na domo e dodonu me rogo tiko ena noda vei vanua,” e kaya o Tola.

E tomana ka kaya ni na sega talega ni taucoko kina na domo e dodonu me dau veidusimaki tiko.

E vakaraitaka ni sa toso cake vakalailai na iwiliwili nodra era sa vakadeitaki ena vei tutu ni veiliutaki ena loma ni yasana o Ba.

E kaya ni mai na 21 na itututu vaka Turaga ni Vanua e 13 e sa mai vakadeitaki oti vaka veitarogivanua.

E rauta ni 140 na Turaga ni Yavusa e lewe 97sa tawani.

E tomana ka kaya ni 373 na itutu vaka Turaga ni mataqali e 262 e ra sa tawani.

Ea kuria nodra itukutuku na iVukevuke ni Vunilewa ni Tabacacaka iTaukei, Josefa Toganivalu ena nodra a vakaraitaka ni nodratou cakacaka e vauci vaka lawa ka ratou dau rokova e dua na vakatulewa e vakaitavi taki koya mai kina na vale ni veilewai ena vuku ni veiletitaki ni itutu.

Bose ni Yasana o Kadavu

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

“Na qaravi ga ni vuli ena noda vanua ena vakavinaka taka cake na noda vanua ena siga saka ni mataka.”

Oqo na veika e vakaraitaka na Minisita vakatawa ni Veikavaka iTaukei, iTovo kei na iYau Mareqeti Aseri Radrodro ena nona a dolava na Bose ni Yasana o Kadavu e Tavuki.

“Ni qaravi vinaka ga na vuli ena vaka vinakataka cake na noda vanua ena siga saka ni mataka,” kaya o Radrodro. E tomana ka kaya ni gadreva sara tiko vakalevu me na sikova na vei koronivuli kece e rawa ni na raica ena loma ni dua na macawa na nona tiko voli qo e Kadavu.

E 33 taucoko na levu ni koronivuli ka wili kina e 3 na koronivuli vaka secondary ka 30 e koronivuli na primary. E kuria nona itukutuku o Radrodro ka kaya ni vakabauta saka ke dua na itukutuku bibi me vakaraitaka me levu

noda cakacaka vata, levu noda veilomani ka levu saka noda veidokai ka

vakabibi noda vakayagataka vinaka noda iyau kei na vei sasalu ni noda vanua.

“Sa gadrevi vakalevu na noda cakacaka vata kei na Matanitu, Vanua kei na Lotu me rawa ni walia kina na vei bolebole eso ka tiki tiko ni noda bula ena veisiga,” e tomana o Radrodro.

E vakaraitaka talega na nona vakavinavinaka kina na yasana o Kadavu ena veitokoni kina Bose Levu Vakaturaga ka vakayacori mai Bau.

E kaya ni ratou sa na solia tiko na ilawalawa ka ratou railesuva tiko na Bose Levu Vakaturaga na nodratou rivote ena mua ni vula oqo.

E tomana o Radrodro ka kaya ni sa dodonu me vaqaqacotaki tiko ena gauna oqo na veiliutaki vakavanua ena noda vei delaniyavu vakaturaga.

Ea taura vakatawa tiko o Radrodro ena gauna oqo na itutu vaka Minisita ni Tabacakacaka iTaukei ka ni se tiko mai Vanuatu o Hon Ifereimi Vasu.

Bose ni Yasana o Namosi Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Ni Bula Vinaka.

Au doka vakalevu na noqu mai vakaitavi ena dolavi ni Bose ni Yasana Vakaturaga o Namosi.

E doka vakalevu na Tabacakacaka iTaukei kei na matanitu o Viti na nomuni mai vakaitavi ena kena vakatorocaketaki na Yasana ka na lai taracake na tubu vakailavo ni vanua o Viti.

Na Matanitu Cokovata e yavutaka na cakacaka ni veivakatorocaketaki ena veiliutaki e galala kei na cakacaka vata ni veiumatamata ena noda vanua.

Au gadreva meu taura na gauna qo meu vakavinavinakataka na vanua vakaturaga o Nabukebuke ena kena tokoni na Bose Levu Vakaturaga ena yanuyanu o Bau e dina mada ga ni sega ni vakaitavi na vanua ena BLV. Vinaka saka vakalevu na yalo vakaturaga.

E gadrevi me vakadeitaki keda na lewenivanua, ni BLV e doka vakalevu na Matanitu ena vuravura vou ni veivakatorocaketaki eda sa donuya ena gauna qo. Na BLV ena tutaka na dodonu kei na galala ni itaukei ena noda vanua.

Na vanua o Nabukebuke e lewena tudei ni BLV ka na vakaivotavota ena vakatulewa vinaka e qarava na BLV me baleti ira na nodra lewenivanua.

Sa totoka na drokadroka ni vanua ena noqu gole tiko mai meu mai dolava na bose bibi qo.

E votu mai vei au na nodra vosa na turaga Tui Nayau sa Bale, Ratu Kamisese Mara ena gauna se qai tekivutaki

kina na tei paini ena noda vanua ka vaka, na Paini e koula ni vanua o Viti, o koya na koula drokadroka ena noda vanua.

Au gadreva meu vakavinavinakataka na vanua ena kena tokoni tiko na veivakatorocaketaki ni matanitu ena veiganua sa oti kei na veigauna mai muri.

E na gadrevi meda na toso vata ka sotava na bolebole ena kauta mai na gauna ka sasagataki na Viti vinaka.

Na veigauna vinaka kei Namosi ena vakatautaki vei keda tiko qo nikua.

Na Matanitu Cokovata e gadreva me Sautu na vanua o Viti.

E sega ni vakataratutu-taki ni na sotavi na bolebole ena veigauna mai muri, sa na gadrevi meda duavata ka veilomanitaka na cakacaka ni veivakatorocaketaki ena noda vanua.

Me vaka oni sa rogoca oti tiko, na Matanitu Cokovata sa vakarautaka na ituvatuva me vukea na veiyasana.

Sa tubu na iVotavota Vakailavo ni Tabacakacaka iTaukei ena 23.3 milioni ka levu taucoko ni votavota vakailavo sa 38.6 na milioni ena yabaki vakailavo vou ni 2023/2024.

Sa na vakarautaki na ivotavota vakailavo ni iLiuliu ni Yavusa, e \$100 ena veivula. Qo vei ira taucoko na iLiuliu ni Yavusa era sa vakadeitaki vakamatani. Na umailavo qo mena vukea ga na qaravi ni itavi ni vanua.

Na umailavo qori e salavata kei na 10 milioni sa

vakarautaka na matanitu me veiqaravi kina na 14 na Valenivolavola ni Yasana ena noda vanua. Na umailavo qo ena vukea vakalevu na nomuni cakacaka vata kei na valenivolavola ni yasana ena cakacaka me vakatorocaketaka na veikoro kei na vuvale yadudua ena loma ni yasana.

Sa na railesuvi tale na Valenivolavola ni Veitarogivanua, na Matabose ni Qele Maroroi kei na Matanitu iTaukei.

Ena railesuvi na lawa me vukea na itaukei ena gauna vou eda na sotava tiko nikua.

Na Matanitu e rokova na itavi levu era qarava tiko na Turaga ni Koro kei na Mata ni Tikina. E tubu na ivotavota ni Turaga ni Koro main a \$100 kina \$150 dua na vula. E tubu tale ga na ivotavota ni Mata ni Tikina.

Sa vakarautaka tale ga na matanitu e 4 na milioni me vakatorocaketaka na qele ni itaukei. Sa sureti na Bose ni Yasana moni vakayagataka na umailavo qo me vakatorocaketaka na qele ena loma ni yasana.

Au gadreva meu vakadeitaka vei kemuni na lewe ni yasana, ni Tabacakacaka iTaukei ena tu raviti kemuni ena nomuni cakacakataka na nomuni tatadra.

Ena gauna vou qo, sa gadrevi vakalevu na kena lewai vakamatau na vakatorocaketaki ni noda iyaubula. Qo e noda itavi na lewe ni iVola Kawa Bula.

Sa vakarautaki tu qo na umailavo me vakatorocaketaki na noda iyaubula ena rawa ni ivurevure ni ilavo vei keda, sa kerei meda na vakayagataka vinaka.

Na Matanitu Cokovata kei na Tabacakacaka iTaukei ena vakarautaka e dua na Tabana ni Vakatumailavo ena 14 na Valenivolavola ni Yasana me vukei kemuni na lewe ni yasana.

Sa vakanamata na matanitu ena kena qaravi na veivakatorocaketaki ena taudaku ni korolelevu. Sa tiko kina na noda itavi na lewe ni bose ni yasana.

Ena gadrevi na veivuke ni yasana, na tikina kei na veikoro.

Na liutaki vinaka ni vanua ena kauta mai na bula sautu. Mai na 107 na itutu vakavanua ena loma ni yasana, e 51 sa vakadeitaki ka 56 era se bera ni vakadeitaki.

Ni gadrevi na vakatorocaketaki ena loma ni vanua, ena gadrevi na veivakadonui ni iLiuliu ni vanua, kevaka e se bera ni vakadeitaki, ena dredre me qaravi na veivakatorocaketaki ena loma ni vanua.

Na matanitu ena gadreva me cakacaka vata kei na vanua, ena gadrevi na nomuni veitokoni na turaga kei na marama ni vanua. Na noda cakacaka vata ena qai rawati kina e dua na Viti vinaka.

Na Tabacakacaka iTaukei ena cakacaka vata kei kemuni na lewe ni yasana ena ituvatuva taucoko e gadreva na Matanitu.

Sa dodonu meda cakacaka vata ka vakavurea na veisau vinaka ena noda vanua, koro kei na veivuvale.

Au na gadreva meu tinia na noqu itukutuku ena vosa ni Turaga Paraiminisita sa bale Laisenia Qarase ka vaka: "Au na qarava na itavi sa vakacolata vei au na matanitu ena noqu igu taucoko, au na qarava ena sala e savasava kau na qarava ena yalo dina me vaka ni sa bula tiko e lomaqau na noqu Kalou."

Ena vica na mala ni vosa qori, au sa dolava kina na Bose ni Yasana o Namosi.

Na iTakitaki mai na Yasana o Namosi Vakarautaka: Tabacakaka iTaukei

Nu Bula nakwa na Tako, na Lavo.

Sa ka dokai vei au meu vakaitavi ena itukutuku tabaki ni Bose ni noda Yasana ena yabaki qo 2023. Na noqu itukutuku e uto se kena suitu ga na Vakavinavinaka. Taumada sa cavuti na vakavinavinaka levu vei kemuni na Tako na Lavo na leweni noda Yasana. Vinaka vakalevu na colati galugalu ni itavi mai Vanua, na qaravi ni Lotu, Vanua kei na Matanitu kei nakena Veiliutaki. Vakavinavinakataki tale ga vakalevu nakena maroroi ka taqomaki vakavinaka tiko na noda veivuvale taucoko ena lomaniyasana.

Sa cavuti tale ga na vakavinavinaka levu veikemuni na ligani veiqaravi ni Matanitu oni cavutu mai ena veiyasana sa oni mai ligavata ena qaravi kei na maroroi ni itavi e Nabukebuke. Vinaka vakalevu na veiqaravi, vosoti ni dredre kei na igu ni tosoi tiko ga iliu na veiqaravi me baleti ira na lewenivanua. E sega ni rawarawa na mai veiqaravi e Nabukebuke, ia, ni soli na gauna kei na bula me mai qaravi na itavi, sa ka levu na vakavinavinaka. Au sa gusui keimami na lewenivanua e Nabukebuke meu cavuta na neimami vakavinavinaka levu vei kemuni na ligani veiqaravi ni Matanitu oni mai veiqaravi tiko ena lomani Yasana.

Au vakavinavinakataka tale ga na Lotu ena nona veivakararamataki tiko ena vanua Nabukebuke, vei kemuni taucoko na veimatavakabauta oni sa mai veiqaravi e Nabukebuke, vinaka vakalevu nakena cabori tiko o Nabukebuke me Vanua Qaqa ka taqomaki tu ena veigauna kece ga.

Ena yaga meu vakadeitaki keda taucoko na leweniyasana ni dei tu vakavinaka o Nabukebuke ena tokoni kei na tutaki ni cakacaka ni veivakatoroicaketaki ni Matanitu ena lomaniyasana. Sa tu na vakanuinui ni na vakaibalebale na noda mai sotavata meda veivosakitaka na veika me baleta na Yasana, na veika ena rawati kina na noda Tiko Vinaka kei na noda Liutaki Vakavinaka.

Ni sa kerei meda veivosakitaka vakavinaka na veika vinaka, na veika ni toso, na veika me vukei kina na rawati ni Tiko Vinaka kei na Veiliutaki Vinaka ena noda Yasana. Meda nokevata na leweni Bose ni Yasana ena noda cakacakataka na veika me vinaka kina na Yasana. Na noqu kerekere bibi vei kemuni na iLiuliunikoro, Matanitikina kei na Turaganikoro me rawati na;

1. Soli ni Yasana ni yabaki vakailavo qo 2022-2023 kei na,
2. Soli ni Yasana ni yabaki vakailavo vou 2023-2024.

Qori na Soli e qaravi kina na veika raraba e baleti keda na leweniyasana. Au nuitaka ni da veitauriligataka na qaravi ni noda itavi ina noda Valenivolavola ni Yasana.

Sa noqu Masu ni na Kalougata ka Vuavuai vinaka na Bose ni noda Yasana ena yabaki qo 2023.

Vinaka vakalevu.

Liuliu ni Bose ni Yasana.

Bose ni Yasana o Rewa

Vakarautaka: Tabacakaka iTaukei

VULI

Era a vakauqeti na lewe ni Bose ni Yasana o Rewa me ra vaka yarayarataki na nodra gone ena vuli.

Ea vosa tiko na Gone Marama Bale na Roko Tui Dreketi Ro Teimumu Kepa ena Bose ni Yasana o Rewa ka vakayacori ena koronivuli ni veivakarautaki e Navuso, Naitasiri.

“E laurai ni rauta toka e 90 na pasede na noda gone era sega sara ni yacova yani na vuli eda namaka tiko, ka ra na vuli vinaka sara ena vuli tara,” ekaya o Ro Teimumu.

“Eso na koronivuli torocake era sa sega so ni malele kina oira noda gone ka sa da rogoca tiko na itukutuku baleti Muainase.

“Me da raica sara vakavoleka na veika era vulica tiko noda gone ni bera ni ra curu mai ki Muainase,” e tomana o Ro Teimumu.

E kaya o Ro Teimumu ni sa tiko na bolebole vei ira na vei mata ni Tikina ena nodra laki wasea yani na veika e vakarautaka na koronivuli e Navuso vei ira ena vei koro.

Ena gauna oqo e lewe 20 na gone mai na Yasana o Rewa era sa vakarautaki tiko ena koronivuli oqo e Navuso.

E vakaraitaka talega na Turaga na iliuliu ni Matanitu o Sitiveni Rabuka ni vinakata me ra na lesu ki na koro ena dela ni gauna ni nodra veiqaravi na gone ka ra vakarautaki tiko e Navuso.

“Me ra turaga qaqa na gone era mai vakarautaki eke, mera vuli ka mera cakava tale tikoga na veika era

vakavulici kina, nuitaki ni lewe levu era na suka ka laki veiliutaki ka veiqaravi ena koro,” e kaya o Rabuka.

TUBU NI KAUKAUWA VAKAI LAVO

E namaki tiko me na toso cake na kaukauwa ni noda ilavo ena 8% ni cava na yabaki oqo.

Oqo na veika e vakaraitaka na iliuliu ni noda Matanitu o Honorable Sitiveni Rabuka ena nodra a dolava na Bose ni Yasana o Rewa ka vakayacori ena koronivuli e Navuso, Naitasiri.

“Na tubu saka ni kaukauwa vakailavo ena 8% oqo e yavutaki saka tiko ena vakabauti na lewenivanua ena noda maroroya na lawa ni noda vanua,”.

“Ka na sega ni levu noda vakacaca me na vakayavalata na nodra vakabauta na dau vakaduri bisinisi, o ira era dau lako mai era mai saga na vakavureilavo ena noda vanua,” e kaya o Rabuka.

Era vakaraitaka talega ni sa tiko na itavi ni Tabacakacaka iTaukei ena nodra vei qaravi.

“Sa toso cake nai lavo ni nodra vei qaravi, me laurai saka ni lavo levu oqo e sega ni vua. Sa kerei saka tiko kina na noda ivakalesilesi ena loma ni Tabacakacaka iTaukei, moni sema sara vakavinaka kei ira na laki cakacakataka na veika me da tou vakadewataka kina na vei qaravi ni Matanitu me vua taka na vuana ka me bula kina o Viti kei Rewa,” e tomana o Rabuka.

E vakaraitaka talega ni veivanua e vei qaravi kina na Matanitu esa yavutaki tu ena nodra vosaniyalayala na dau vei qaravi kei na veitataunaki veikeda na lewenivanua ena veika sa vakadonui ena Mataniitu me vakailavotaka. E tomana ka kaya ni sa levu sara na vakavinavinaka kei na veitokoni eratou sa ciqoma tiko mai vei ira na veitabana vakailavo ena veiyasai vuravura ena I tuvatuva vaka iLavo ni Matanitu ka sa qai mai vakaraitaki oti ena noda Bose Yaco ena vica na macawa sa oti.

BISINISI NI YASANA

E vakaraitaka na iVukevuke ni Vunilewa, Josefa Toganivalu ki na Matabose ni Yasana ko Rewa ni dodonu me ra laurai mai na gone ni Yasana ka tiko vei ira na kila ni veika vakailavo, ka ra veiliutaki e na veitabana me ra mai lewena na Komiti ni i Lavo kei na Vakalesilesi ni Yasana.

Me ra mai lewena talega na noda vei Kabani ni Yasana, e ra vakaraitaka e na nodra vakuria na nodrai tukutuku. E vakavinavinaka ki na Yasana ko Rewa ni sa qarava tiko vakavinaka na tikina oqo.

E ra lewe ni Komiti ni Vakalesilesi kei na Veika Vakailavo ena Yasana ko Rewa na Auditor General, Eroni Vatuloka, CEO Vakacegu ni ATH Tomasi Vakatora kei na CEO ni Kabani ni Yasana ko Rewa, Baro Saumaki kei na vica tale.

E na Kabani ni Yasana e sa toka kina na Marama Roko Tui Dreketi (Honorary Director), Nemani Buresova, Ro Naulu Mataitini, Hon Filipe Tuisawau, Cama Raimuria, Jone Sovalawa, Paula Navunisaravi ka bau dua na Independent Director, ko Wati Seeto.

E vakavinavinakataka na Kabani ni Yasana ko Rewa na Marama Roko Tui Dreketi e na nodratou vosota ka qarava voli mai e na yalodina na Kabani.

Na Kabani ni Yasana ko Rewa e cavuti ni dua vei iratou na tolu na Kabani ni Yasana qaravi vinaka duadua ni laurai na Kabani ni Yasana kece e Viti.

NA MATA UNIT

Vale Ni Volavola Ni Tabacakacaka iTaukei
Vale Ni Matabose Ni Lavo Maroroi Ni Taukei
87 Queen Elizabeth Drive, Nasese
Talevoni: 7730 909 | Fax: 3305 115
Email: tab@govnet.gov.fj
Veilawa: www.itaukeiaffairsboard.com

iTaukei Affairs Board Na Mata Unit

